

HOLOKAUSTAS LIETUVOJE: SKAIČIŲ PINKLĖSE

SIGITAS JEGELEVIČIUS

Iš pradžių tiesiog būtina akcentuoti tris dalykus: 1) niekas iš lietuvių istorikų neneigė ir neneigia, kad Lietuvoje vokiečių okupacijos metais vyko masinis žydų naikinimas, nors kartais tokį neigimą ir bandoma primesti; 2) niekas iš lietuvių visuomenės neneigia ir niekuomet neneigė, kad tam tikra dalis lietuvių, naujojo okupanto paskatinti ar savo iniciatyva, dalyvavo žydų žudynėse; 3) vokiečių okupacijos metai buvo žydų katastrofa, nes tuomet buvo sunaikinta dauguma Lietuvos žydų bendruomenės, nemažai į Lietuvą atbėgusių Lenkijos žydų ir kažkiek iš Vakarų atvežtų žydų.

Šiame straipsnyje mus domins tik skaičiai. Bandysime bent preliminarai nustatyti, kiek iš tikrųjų Lietuvos žydų buvo sunaikinta arba bent jau kiek žydų buvo išžudyta pačioje Lietuvoje. Praėjo daugiau kaip pusšimtis metų, bet iki šiol dar nėra tai išsiaiškinta. Tai būtina padaryti, nes tiek periodikoje, tiek įvairiose studijose operuojama įvairiais skaičiais. Tai rodytų, kad tokie empiriniai tyrimai būtini. Tik pabandžius sugretinti publicistų ir mokslininkų apyvartoje esančius holokausto skaičius, iš karto atsiduriame jų pinklėse. Kartais netgi atrodo, kad kažkas tyčia painiojo tuos skaičius. Beje, galima kalbėti tik apie holokausto aukų *skaičių*, o ne apie *statistiką*, kurią bent jau primityviai turėtume įsivaizduoti kaip nuoseklų duomenų rinkimą ir jų klasifikavimą remiantis tam tikra metodika. Tai niekuomet nebuvo daroma.

Bandymas aiškintis ir tikslinti holokausto aukų skaičių jokia būdu neįžeidžia tų aukų atminimo. Vieną kartą tiesiog būtina tai išsiaiškinti.

Red. pastaba: Šis straipsnis parašytas pranešimo, kurį autorius 1996 m. gruodžio mėn. skaitė moksliniame seminare „Lietuvos Judaica' 96“, pagrindu, kadangi seminaro organizatoriai, atrodo, nepajėgė paskelbti visos jo medžiagos.

Tokio pobūdžio tyrinėjimai būtini todėl, kad sovietmečio oficialiuose dokumentuose, dokumentų rinkinių komentaruose, propagandinėse bei rimtose istorikų studijose randami gana skirtingi duomenys. Negalima pervertinti ir vokiečių kariškių ar specialiųjų tarnybų raštinių skrupulingumo, pateikiant informaciją šiuo klausimu. Neretai mes pernelyg geros nuomonės apie tariamą vokiečių skrupulingumą: ir juos dažnai paveikdavo politiniai ar kitokie konjunktūriniai svyravimai. Savo raštuose nevengė, bet ir nesiekė didelio tikslumo, įsivaizduodami, kad jų šioje srityje niekas smulkmeniškai netikrins, o žydai Rytų srityse vis tiek būsią išnaikinti.

Sovietmečio oficialiuose dokumentuose gana akivaizdus abejingumas karo aukoms. Buvusios Ypatingosios valstybinės komisijos veikla nebuvo nuosekli. Komisija dirbo labai skubotai ir, visko kaip reikiant neišsiaiškinusi, 1945 m. pabaigoje nustojo veikusi. Nepalyginamai atkaklesni ir kryptingesni šioje srityje buvo mūsų kaimynai lenkai, kurie net keletą dešimtmečių po karo pabaigos vis dar ieškojo duomenų apie karo aukas bei nuostolius ir tuos duomenis skrupulingai fiksavo.

Paskelbti ir visiems lengvai prieinami du sovietmečio oficialūs dokumentai, suteikiantys apibendrintos informacijos mums rūpima tema. Tai *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos TSR* bei 1946 m. sausio 23 d. *Pabaltijo karo apygardos karo prokuroro kaltinimo išvada byloje dėl vokiškųjų fašistinių grobikų piktadarybių Latvijos, Lietuvos ir Estijos teritorijose*.

Šiuose abiejuose dokumentuose pirmą kartą paskelbti bendri duomenys apie vokiečių okupacijos aukas Lietuvoje. Tie duomenys gana prieštaringi. Ypatingosios valstybinės komisijos pranešime pažymėta, kad per vokiečių okupacijos metus Lietuvoje sunaikinta 165 000 *karo belaisvių* ir daugiau kaip 300 000 *taikių gyventojų*¹ (po skaičių, kurie paimti iš šaltinių, pateikiame tokį aukų įvardijimą, koks jis yra tame šaltinyje). Išeitų, kad Lietuvoje iš viso sunaikinta apie 465 000 žmonių. Tame pat dokumente įrašyta, kad Kauno IX forte sunaikinta per 70 000 *taikių gyventojų*, o Paneriuose sušaudyta ir sudeginta ne mažiau kaip 100 000 *žmonių*². Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tuose šaltiniuose niekur neminimi

žydai, nors jų sušaudyta Lietuvoje labai daug. Tai bendra sovietmečio nuostata: vengti informacijos apie sunaikintus žydus. Visos aukos dangstomos „taikių tarybinių piliečių“ vardu. Šiame dokumente žydai įvardyti bene tik vieną kartą. Ir tai lyg tarp kitko, rašant apie Kauno IX fortą, kuriame buvę „sušaudyta įvairių tautybių žmonių: rusų, ukrainiečių, baltarusių, lietuvių, lenkų, žydų“³. Neabejotinai šiame išvardijime žydai turėjo būti įrašyti pirmiausia.

Minėtoje kaltinimo išvadoje užfiksuota, kad Lietuvoje nužudyta „700 000 taikių tarybinių piliečių bei karo belaisvių“⁴. Čia pat paminėta, kad Paneriuose nužudyta daugiau kaip 100 000 *gyventojų žydų*. Beje, niekur kitur nerastas toks nužudytų Paneriuose žydų skaičius. Vėliau visuose rašiniuose ir įsigalėjo 700 000 Lietuvoje sunaikintų žmonių skaičius, nors tiek negausime bandydami sudėti įvairius aukų skaičius. Apskritai sovietmečiu nebuvo toleruojami bandymai patikslinti tikrai nerealių aukų skaičių. Beje, yra dar vienas bendras vokiečių okupacijos metų aukų skaičius – 370 000 *Lietuvos gyventojų*⁵. Į šitą skaičių neįeina karo belaisviai bei kiti užsieniečiai, sunaikinti Lietuvos teritorijoje. Šitą skaičių galima būtų bandyti išanalizuoti. Jis nėra tikslus, bet gal bent jau artimas tiesai. Tik tokia analizė nėra šio mūsų straipsnio tikslas.

Bandydami išsiaiškinti Lietuvos žydų holokausto skaičių, visų pirma turime išsiaiškinti, kiek Lietuvoje karo išvakarėse gyveno žydų. Čia vėlgi matome skaičių įvairovę.

Adolfas Damušis, remdamasis prielaida, kad žydai sudarė 8% Lietuvos gyventojų, skaičiuoja, jog jų čia 1941 m. gyvenę 234 000⁶. Aleksis Faitelsonas, nežinia kuo remdamasis, rašo, kad Lietuvoje gyveno 250 000 žydų⁷. Enciklopedijoje nurodyta 1939 m. pabaigoje Lietuvoje gyvenus 240 000 žydų⁸. Šių eilučių autoriaus turimais archyviniais duomenimis, 1940 07 01 Lietuvoje gyveno 209 070 žydų, arba 7,2% visų Lietuvos gyventojų⁹. Šį skaičių ir reikėtų laikyti priimtina, nes jis vienintelis yra pakankamai dokumentuotas. Gana panašiais skaičiais operuoja Liudas Truska. Jo nuomone, karo išvakarėse Lietuvoje gyveno 215 000 žydų, t. y. per 7% visų gyventojų¹⁰. Beje, visi skaičiuoja žydus kartu su Vilniumi (pagal minėtus archyvinius duomenis, Vilniuje ir kitose atgautose teritorijose gyveno 68 447 žydai).

Nužudytų Lietuvos žydų skaičiai gana prieštaringi. Nelabai aiškūs ir Lietuvoje nužudytų užsienio žydų skaičiai.

Holokausto skaičių įvairovę ir prieštaringumą rodo tokie pavyzdžiai: Ypatingosios valstybinės komisijos pranešime užfiksuota, kad Vilniaus apskr. Plikojo kalno dauboje sušaudyta 10 000 žmonių¹¹ (manyta, kad dauguma nužudytųjų – tai Vilniaus apskr. žydai iš Naujosios Vilnios, Mickūnų, Lavoriškių, Šumsko, Medininkų, Totorkaimio ir kt. vietovių). Toks pat skaičius minimas ir kaltinamojoje išvadoje¹². Tik čia kapų vietovė pavadinta Lapių kalneliu. O Vilniaus žydų bendruomenė 1945 05 23 rašte Ypatingajai valstybinei komisijai nurodė, kad Plikajame kalne nužudyta 55 000 žydų¹³. Beje, tame rašte taip pat nurodyta, kad iš 65 000 Vilniaus žydų išžudyta 63 000.

Šiaip jau gana kruopštūs autoriai Kazys Rukšėnas ir Vladislovas Sinkevičius didelėje, bet lietuvių istorikų mažai naudojamoje studijoje apie žmonių naikinimą Lietuvoje vokiečių okupacijos metais pažymi, kad 1941 08 26 Pažemio miške buvo sušaudyti visi Zarasų apskrities žydai – 8 000 žmonių¹⁴. Masinių žudynių dokumentų rinkinio priede užfiksuota, kad minėta dieną Pažemio miške sušaudyti 2 569 žmonės¹⁵. Beje, tuose kapuose stovi sovietmečiu pastatytas paminklas, kuriame atminimo įrašas yra ir žydų kalba. Tai labai retas faktas sovietmečiu. Kazys Rukšėnas ir Vladislovas Sinkevičius mini, kad 1941 09 09 Klydžionių kaime prie Butrimonių sušaudyti 1 232 žydai (976 vyrai ir moterys, 256 vaikai)¹⁶. Minėto dokumentų rinkinio priede pažymėta, kad 1941 09 09 Klydžionių kaime sušaudyta 740 vyrų, moterų ir vaikų¹⁷. O Jeruzalėje išleistoje dokumentinėje apybraižoje yra dviejų paminklų Butrimonių apylinkėse (matyt, Klydžionių kaime) sušaudytiems Butrimonių, Stakliškių, Birštono, Punios žydams nuotraukos. Vienas paminklas žymi 265, o kitas – 976 aukas¹⁸ (viso 1 241). Itin prieštaringi duomenys apie Telšių apskrities Gerulių miško aukas: šių dokumentų rinkinio priede įrašyta 1 580 sušaudytų vyrų, moterų ir vaikų¹⁹, o Kazys Rukšėnas ir Vladislovas Sinkevičius mini ten sušaudytus 10 000 žmonių.²⁰ Panašių prieštary yra ir daugiau.

Kiek apskritai buvo sunaikinta Lietuvos žydų? Čia informacija irgi nevienoda. Aleksis Faitelsonas mini, kad Lietuvoje išžudyta 80% žydų iš

250 000 čia gyvenusių²¹. Išeitų, kad išžudyta 200 000 Lietuvos žydų. Toks skaičius vienintelį kartą įrašytas tarybinėje enciklopedijoje²². Liudas Truska irgi mini, kad buvo sunaikinta apie 200 000 Lietuvos žydų, t. y. maždaug 90% prieš karą čia gyvenusių²³. Sara Ginaitė savo nedidelėje studijoje rašo, kad Lietuvoje buvo nužudyta apie 170–180 tūkst. žydų, t. y. 94% Lietuvoje iki karo gyvenusių žydų²⁴. Beje, literatūroje randama labai skirtingai nurodytą nužudytų Lietuvos žydų procentą (80, 90, 92, 94). Sprendžiant pagal periodiką, susidaro vaizdas, jog užsienyje cirkuliuoja dar kitokie nužudytų Lietuvos žydų skaičiai: 220 ar net 240 tūkst. Tad šis skaičius bene turi tendenciją didėti. Adolfas Damušis nurodo dar kitokį nužudytų Lietuvos žydų skaičių – 165 021²⁵. Šitokį skaičių jis gavo darydamas prielaidą, kad Lietuvoje 1941 m. gyveno 234 031 žydas ir pasinaudodamas Dovo Levino pateikiamais deportuotų, emigravusių ir sušaudytų žydų skaičiais.

Galima padaryti dar vieną prielaidą, pasinaudojus jau minėta archyvine statistikos lentele, kur yra ir žydų statistika, t. y. atimant iš tos sumos kai kuriuos Dovo Levino skaičius²⁶: išvežtų į Sibirą – 7 000, pasitraukė su Raudonąja Armija 1941 m. – 15 000, išliko gyvi Lietuvoje ar išėjo iš konclagerių Vokietijoje – 28 000, iš viso 50 000. Taip skaičiuojant išeitų, kad išžudyta 159 070 Lietuvoje gyvenusių žydų (209 070 – 50 000 = 159 070). Beje, S. Ginaitė mano, kad gyvi išliko 15–17 tūkstančių Lietuvos žydų²⁷.

Visiškai atskiras yra atgabentų iš užsienio žydų naikinimo Lietuvoje klausimas. Tikslių bei tikrų skaičių neturime, o turimi duomenys, matyt, netikslūs ir neprieštaringi. Maskvos archyvuose esančiais Ypatingosios valstybinės komisijos duomenimis, IX forte buvo nužudyta apie 10 000 užsieniečių. Matyt, remiamasi liudininkų parodymais, o tai tokiais atvejais nėra itin patikimas šaltinis. Daug kur randame informacijos apie 1941 m. gruodžio mėn. čia sušaudytus 3 000 atvežtų žydų. Ir ši informacija, atrodo, remiasi liudininko parodymais. Lietuvos istorijos vientomyje (rusų kalba) užfiksuotas 7 000 užsienio žydų nužudymo IX forte faktas²⁸ (be nuorodų į šaltinius). Galima tiksliai dokumentuoti tik viena – IX forte buvo žudomi žydai, atvežti iš Vakarų. Atrodytų, kad čia buvo iš-

žudyta nuo 3000 iki 10 000 atvežtų žydų. Kazys Rukšėnas ir Vladislovas Sinkevičius tvirtina, kad nuo 1941 m. rugsėjo mėn. į IX fortą naikinimui buvo vežami žydai iš Lenkijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos, Austrijos, Olandijos, Belgijos, Monako ir netgi Alžyro²⁹. Šis daugelio kraštų išvardijimas gerokai abejotinas, juolab, kad autoriai nepateikia įrodymų.

Pabaigoje pateikiame lyginamąją lentelę, kurioje archyve esanti Lietuvos gyventojų žydų 1940 metų statistika lyginama su literatūroje esančiais Lietuvoje nužudytų žydų skaičiais. Ji akivaizdžiai rodo, kad holokausto problema Lietuvoje iš esmės netyrinėta.

Šiame straipsnyje pateikiamus dalykus galime priimti ar atmesti. Tik atmetant reikėtų pateikti kuo nors konkrečiai paremtus skaičius, t. y. rimtus kontrargumentus. Kol tokie argumentai bus pateikti, šiame straipsnyje pateiktus dalykus reikėtų laikyti bent jau svarstyтина prielaida.

Atskirai tyrinėtinas holokausto pradžios Lietuvoje klausimas. Tai irgi labai svarbi tema, artima holokausto mastų temai. Ši tema dabar yra įgavusi ryškų politinį foną. Kai kas, nepaisydami 1941 metų realijų, holokausto pradžią sieja su Birželio sukilimu, t. y. suplaka žydų, kaip tautos, naikinimą su politinėmis represijomis bei jų pasekmėmis. Tyrinėtina ir holokausto vykdytojų tema, nes tai, kas šiuo klausimu yra rašyta, negali būti pripažinta pakankamai rimtais tyrinėjimais. Visos šios pastabos rodytų, kad holokausto Lietuvoje problema rimtai tyrinėtina. Ieškotina naujų dokumentuotų duomenų, naujų argumentų ir apibendrinimų, galinčių padėti nustatyti istorinę tiesą.

Pastabos:

1. 1940 07 01 gyvenusių žydų skaičius pateiktas pagal gyventojų skaičius Lietuvoje tautybėmis lentelę, žr.: LCVA. F. R-743. Ap. 5. B. 47. L. 79.

2. Nužudytų žydų skaičiai pateikti suskaičiavus pagal masinių žudynių vietų sąrašą: Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys. V., 1973. D. 2. P. 389–414. Atrinktos tik tos žudynių vietos, kur prie nužudytų žmonių skaičiaus yra priedas „vyrai ir moterys“ arba „vyrai, moterys, vaikai“ ir pan., taip pat ir tos vietos, kur nurodyta žudynių

**Lietuvoje gyvenusių ir nužudytų žydų skaičių
lyginamoji lentelė (archyvo ir spaudos duomenimis)**

Eil. Nr.	Apskritis (miestas)	1940 07 01 gyveno žydų	Apskrities teritorijoje išžudyta žydų
1.	Alytaus apskr.	6 754	64 136
2.	Biržų apskr.	3 120	3 919
3.	Kauno apskr.	6 095	4 538
4.	Kauno m.	33 760	87 240 (30 000, 70 000)
5.	Kėdainių apskr.	4 430	3 988
6.	Kretingos apskr.	3 835	3 931
7.	Marijampolės apskr.	5 240	6 168
8.	Mažeikių apskr.	3 081	4 550
9.	Panevėžio apskr.	12 396	17 064
10.	Raseinių apskr.	4 828	6 033
11.	Rokiškio apskr.	4 272	4 367
12.	Seinų apskr.	2 065	1 690
13.	Šakių apskr.	2 756	4 650
14.	Šiaulių apskr.	13 508	9 710
15.	Švenčionėlių apskr.	1 802	Duomenų nėra
16.	Tauragės apskr.	5 531	7 012
17.	Telšių apskr.	4 054	4 722 (13 142)
18.	Trakų apskr.	7 611	7 765
19.	Ukmergės apskr.	7 372	6 341
20.	Utenos apskr.	2 485	6 200
21.	Vilkaviškio apskr.	6 721	7 150
22.	Vilniaus apskr.	4 821	14 554 (55 000)
23.	Vilniaus m.	57 480	70 000 (63 000)
24.	Zarasų apskr.	3 060	2 719 (8 000)
		209 070	348 447 (374 713 ar 330 664)

data ne ankstesnė kaip 1941 m. rugpjūčio mėn. Tokių vietovių kapuose yra palaidoti vien žydai arba bent jau absoliuti dauguma žydų. Gali pasitaikyti, kad tokiuose kapuose bus palaidotas vienas kitas sušaudytas komunistas ar sovietinis aktyvistas nežydas. Lygiai taip pat daugumos žydų komunistų bei sovietinių aktyvistų palaikai palaidoti 1941 m. birže-

lio–liepos mėn. kapuose kartu su lietuviais ar rusais, t. y. visos politinių represijų aukos paprastai palaidotos kartu.

3. Šalia, skliausteliuose, pateikiamas alternatyvinis aukų skaičius iš kitų literatūros šaltinių (alternatyva pateikiama tik tuo atveju, kai skirtumas gana didelis).

4. Kauno IX forte labiausiai tikėtinas holokausto aukų skaičius yra 30 000 žmonių (pagal Maskvos archyvuose esančius Ypatingosios valstybinės komisijos duomenis iki 1943 m. pabaigos IX forte buvo sušaudyta apie 50 000 žmonių, iš to skaičiaus 10 000 karo belaisvių ir maždaug tiek pat užsieniečių) – žr.: Рукшенас К., Синкявичюс В. Мин. veik. P. 167; atrodo, kad 1944 m. Kauno žydai IX forte jau nebebuvo masiškai šaudomi, tad ir išeitų, kad čia jų buvo sunaikinta apie 30 000; dar reiktų pridėti kituose Kauno fortuose 1941 m. sušaudytus žydus.

5. Visiškai neįtikėtinas yra Alytaus apskr. nužudytųjų skaičius. Toks skaičius atsirado todėl, kad pokario metais, neatsakingai elgiantis su skaičiais (juos išpučiant), visur buvo rašoma, kad Vidzgirio miške masiniuose kapuose, kur buvo šaudomi žydai, palaidota 60 000 žmonių. Neįteisingai buvo rašoma, kad čia masiškai buvo laidojami perkeltieji asmenys iš Oriolo, Kursko, Polocko, Smolensko, Pskovo, Leningrado sričių, kurių niekas specialiai nenaikino. Alytaus perkeltųjų asmenų stovykloje nuo 1943 m. vasaros nuo ligų ar išsekimo mirę žmonės buvo laidojami individualiose ar šeimyninėse kapavietėse už rusų karo belaisvių masinių kapų miške, rytiniame miesto pakraštyje. Tik vargu ar ten buvo palaidota bent tūkstantis perkeltųjų asmenų. Šie kapai ir dabar dar gana ryškūs. Vidzgirio kapuose buvo palaidota ne tik Alytaus ir kai kurių apskrities miestelių (Alovės, Nemunaičio, Miroslavo, Daugų ir kt.) žydai, bet ir nemažai 1941 m. sušaudytų sovietinių aktyvistų ar komunistų, taip pat vėliau iš Alytaus kalėjimo išvestų pasmerktų žmonių. Tik jų būta apie šimtą.

6. Švenčionėlių (Švenčionių) apskr. žydai buvo naikinami Paneriuose ir Plikojo kalno dauboje.

ПОСЛЕДНИЙ ЭТАП РАСКУЛАЧИВАНИЯ В СССР (1945–1952 г. г.)*

ВИКТОР ШАШКОВ

Раскулачивание в СССР – актуальная и недостаточно разработанная проблема в истории Отечества и в современном обществоведении стран СНГ. Оно предстает одну из драматических глав в истории советского общества, в судьбах народов СССР и повлекло за собой негативные социально-политические, экономические и духовно-нравственные последствия.

На протяжении целой эпохи, всего советского периода Отечественной истории, процесс раскулачивания и судеб „бывших кулаков“ – спецпереселенцев были не только неудобной, но временами пасной и запретной темой для исследований. Даже сейчас в условиях гласности и доступности этой темы не все архивные материалы стали достоянием исследователей.

Теоретическая значимость проблемы раскулачивания в СССР обусловлена тем, что она позволяет раскрыть в геополитическом пространстве ближнего зарубежья на новом уровне исторических знаний ряд актуальных вопросов истории советского периода: эволюцию выработки и осуществления „ликвидации кулачества как класса“, роль ОГПУ и КГБ в раскулачивании крестьянских хозяйств, новые хронологические рамки процесса раскулачивания в СССР, репрессивный механизм выселения крестьянских семей, и их судьбы в регионах спецпоселений.

Вопреки стратегии ЦК ВКП(б) и Советского правительства в кратчайший срок „разгромить кулачество, ликвидировать его как

* Pastaba: Redkolegija nesutinka su daugeliu šio straipsnio autoriaus apibendrinimų, terminų ar išvadų, kai kas yra diskutuotina. Vis tik redkolegija mano, kad dr. Viktoro Šaškovo straipsnyje esanti faktinė medžiaga gali būti gana įdomi Lietuvos istorikams. Dr. V. Šaškovas ši straipsnį leidinio redkolegija atsiuntė savo iniciatyva.